ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ РЕАЛЬНИХ УЧИЛИЩ (1872–1917 рр.)

У статті на основі архівних, маловідомих та опублікованих джерел розкрито організаційні засади діяльності реальних училищ (1872–1917 рр.). Висвітлено умови відкриття реальних училищ та дано характеристику функціонування їх умов. Схарактеризовано питання шкільного життя, які розглядались на педагогічних радах. Представлено становий склад учнів та їх розподіл по віросповіданню. Встановлено, що особливість діяльності реальних училищ полягала в спробі віднайти нові форми навчання, пристосовані до практичних потреб і до набуття технічних знань.

Ключові слова: реальні училища, реальні класи, реальна освіта, історія розвитку, навчальні заклади, статут, Міністерство народної освіти, технічні знання.

ORGANIZATIONAL FOUNDATIONS OF REAL BUSINESS SCHOOLS (1872-1917 уу.)

The article based on the archival and little-known published sources revealed organizational foundations of real schools (1872-1917.). The conditions of opening real schools were let. The conditions of their operation were characterized. The issues of school life, which were considered at pedagogical councils, were described. The social class composition of students and their distribution by religion were presented. It is established that the feature of the work of real schools was to attempt to find new forms of learning tailored to the practical needs and to acquire technical knowledge.

Keywords: real school, real classes, real education, history (історія розвитку), educational institutions, the Charter, the Ministry of national education, technical knowledge.

Педагогічна освіта не може розвиватися без вивчення та аналізу свого минулого. З огляду на це інтерес науковців-дослідників до історико-педагогічних розвідок зростає. Адже вивчення педагогічного минулого, при об’єктивній оцінці дасть можливість застосувати його найкращі здобутки.

Тому, одним із стратегічних завдань реформування змісту освіти є поєднання класичної спадщини та сучасних досягнень.

У контексті зазначеного заслуговує на увагу розвиток реальних училищ як середнього освітнього закладу другої половини XIX – початку XX ст., «у навчальному плані якого більшу увагу приділяли вивченню предметів природничо-математичного циклу, а також іноземним мовам, таким як англійська, німецька, французька, італійська» [23, с. 283]. Реальні училища створювалися як середні школи з 6–7-річним терміном навчання, у старших класах яких освіта здійснювалася за професійними нахилами. 5 і 6 класи поділялися на два відділення: основне і комерційне; 7 клас (додатковий) – на хіміко-технічне та механіко-технічне відділення [23, с. 283].

Історія розвитку реальних училищ в Україні викликала зацікавленість і в педагогів, і в істориків. Проте вона не була предметом самостійного дослідження. Автори ряду досліджень обґрунтовують сучасні аспекти проблем навчання та виховання, розвитку навчальних закладів (гімназій, ліцеїв, недільних шкіл) та педагогічної думки в Україні (Бабіна О. І., Березівська Л. Д., Бобров В. В., Коляда Н. М., Побірченко Н. С., Сухомлинська О. В., Чуйко С. Р. та ін.) [1; 2; 3; 6; 20; 22; 27]. Однак, вищезазначені дослідження залишають поза увагою розвиток реальних училищ на Україні у період з 1872 р. по 1917 р.

Мета дослідження – проаналізувати організаційні засади діяльності реальних училищ (1872–1917 рр.).

Розвиток промисловості, торгівлі, гірничої справи, різних ремесел вимагав від робітничо-промислового класу умінь та навичок. Саме тому, фабриканти, купці, ремісники, прагнучи надати своїм дітям промислову освіту, відкривали реальні училища. Це, як правило, були приватні заклади утилітарного (практичного – *Г.Б.*) напряму з різними навчальними програмами [4, с. 328.] Завдання, поставленні перед такими установами, полягали у поширені технічних знань корисних для промислової діяльності.

Реальні училища з 1839 р. діяли як окремі реальні класи або реальні школи при гімназіях та повітових училищах [28; 29], з 1864 р. – як реальні гімназії [24].

За Статутом 1872 р. реальні училища відкривались за розпорядженням міністра народної освіти або за проханням згідно його дозволу [25, с. 5] та перебували під наглядом попечителя округу. Прохання мотивувалося, в одних випадках, малою кількістю середніх навчальних установ взагалі, з іншого боку, прагненням батьків, щоб їх діти отримали освіту саме в навчальних закладах такого типу [31; 33; 35]. Проте траплялися випадки відмови у таких проханнях. Пояснення носили різний характер. Найбільш поширеними були: 1) відсутність потреби в реальних училищ, оскільки вже були середні навчальні заклади; 2) мала кількість коштів на відкриття [34].

У разі отримання дозволу на відкриття реальних училищ, вони реорганізовувалися з інших типів освітніх установ, або розпочинали свою діяльність як новостворені навчальні заклади.

Реальні училища розміщувалися в окремих садибах, частина яких займалася будівлями, а частина – садом. Більша частина закладів мала власні будівлі. Інколи, училища розміщувались у будинках, які належали їх засновникам (Бендерське, Маріупольське, Гіацинтове), земствам (Катеринославське, Мелітопольське). Зустрічалися випадки, коли будівлі належали місту (Севастопольське, Тираспольське, Херсонське).

У приміщеннях були обладнані класні кімнати, хімічні лабораторії, фізичний, механічний та природничо-історичний кабінети, класи для малювання та співів, актова зала. Крім того, у цих же будівлях розташовувалися учительська, бібліотека, «домова» церква, учнівська гардеробна, гімнастична зала, їдальня з кухнею, кабінет лікаря, канцелярія й службові приміщення та квартири вчителів і директора. При деяких закладах функціонували метеорологічні станції.

Будівлі окремих закладів повністю відповідали вимогам шкільної гігієни (відповідно до терміну досліджуваного періоду – *Г.Б.*) та пожежної безпеки.

Наприклад, у Бахмутському та Єлисаветградському реальних училищах Одеського округу класи були з електричним освітленням та центральним пароводяним опаленням або обігрівалися за допомогою голландських печей [19]. У той же час, приміщення ряду училищ мали істотні недоліки. Так, Комратське реальне училище, яке було забезпечене учнівським гуртожитком, мало тісне навчальне приміщення. Приміщення Орехівського, Севастопольського, Тираспільського, Новозибківського, Феодосійського, Роменського та ряду інших училищ мали невелику кількість кімнат, що не давало змогу відкриттю деяких лабораторій, гімнастичних чи актових зал, а в деяких випадках не забезпечуючи інспекторів і вчителів квартирами [19].

З дозволу Міністерства народної освіти при реальних училищах були пансіони, які підпорядковувалися керівництву відповідного реального училища. Вони відкривалися на допомогу батькам, які неспроможні були утримувати дітей у домашніх умовах. Дані пансіони користувалися загальними правилами таких же установ при гімназіях.

Реальні училища, які утримувалися за рахунок уряду або земств, де на посади призначали осіб, затверджених згідно розпорядження Міністерства народної освіти, були державними установами. У випадках, коли на посадові місця призначалися особи за рішенням земств, організацій та згідно бажання приватних людей, які їх фінансували, то такі заклади вважалися приватними.

Реальні училища в залежності від місцевих потреб організовувались як чотирьох-, п’яти-, шестикласні (інколи дво- й трьохкласні) навчальні заклади з однорічним навчальним курсом в кожному класі. У чотирьох- та п’ятикласних училищах навчальний курс відповідав курсу четвертого і п’ятого вищих класів реального училища, а нижчі класи, перший і другий, не діяли. Згідно §2 «Статуту реальних училищ» 1872 р. п’ятий та шостий класи реальних училищ крім основного мали технічне або комерційне відділення відповідно до місцевих потреб. При кожній установі діяли підготовчі класи, термін навчання в яких визначався в залежності від здібностей та віку учнів Для підготовки до вступу у спеціальні вищі заклади могли працювати додаткові класи [25; 26].

Однією з необхідних умов діяльності будь-якого реального училища було матеріальне забезпечення. Джерелами, із яких покривались витрати, були: асигнування із державного казначейства; суми із збору плати за навчання; міські та громадські кошти; земські кошти; відсоток з пожертвувань капіталів; приватні пожертвування; спеціальні кошти Міністерства народної освіти; залишок коштів з попередніх років; непередбачені додаткові джерела [9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17].

За свідченням джерел, головними надходженнями для утримання училищ були кошти казни та оплати за навчання. При умові надходження коштів з інших джерел при реальному училищі, крім посад, затверджених урядом, в звані Почесного попечителя реального училища, перебувала особа, яка обиралася із представників, котрі надавали гроші [5; 18; 19; 25; 26;].

Основні положення та структура процесу діяльності реальних училищ базувалися на «Статуті реальних училищ відомства Міністерства народної освіти» 1872 р., в який згідно вимог вносилися поправки [25; 26].

Педагогічний колектив реального училища складався із директора, викладачів, класних наставників. В обов'язки директора, який одночасно обіймав посаду і начальника реального училища, входили нагляд за навчально-виховним процесом та вирішення всіх питань (матеріального забезпечення, виконання всіх постанов Міністерства народної освіти), що стосувались ввіреного йому закладу. Директор був головою педагогічної ради і господарського комітету. Він був уповноважений підбирати на посади вчителів із числа осіб, які мали на це право, отримавши згоду попечителя навчального округу. При шестикласних училищах згідно розпорядження директора і за згодою попечителя навчального округу один із учителів виконував обов'язки інспектора. На посаду інспектора (як і на посаду директора) призначалась особа, яка закінчила курс в одному із вищих навчальних закладів та змогла проявити свої здібності. В обов'язки інспектора входило стеження за навчальною та виховною роботою в училищі. У випадку відсутності директора, інспектор виконував його обов'язки. З дозволу попечителя округу такі особи

могли викладати один із предметів. Граф А. Мусін-Пушкін, попечитель Одеського навчального округу (1906–1907), зазначав, що Статут 1872 р. мав важливе значення, поєднуючи вперше виховання та навчання: директори та інспектори одночасно були і викладачами, що посилило їхній вплив на учнів [8].

Згідно Статуту 1872 р. у підготовчих класах мали право викладати вчителі основних класів або особи, які мали звання повітових чи міських учителів. Викладанням предметів у старших класах займалися штатні вчителі (законовчитель, «учителі наук і мов» (відповідно до терміну досліджуваного періоду – *Г.Б.*), креслення малювання, чистописання), які перебували на державній службі, та особи, які працювали за наймом (учителі співів та гімнастики). При цьому, викладачами загальних предметів могли зараховуватися особи, які отримали звання вчителя із цих предметів у гімназіях. Викладанням спеціальних предметів (на технічному або комерційному відділеннях) займалися особи, що здобули освіту як в університетах, так і в спеціальних училищах. При реальних училищах могли працювати позаштатні вчителі.

Особлива відповідальність за успішність і поведінку учнів лягала на плечі класних наставників. Їх обирали із вчителів, які мали в даному класі найбільшу кількість уроків. Вони, згідно своїх обов'язків та прав, слідкували за правильним розподілом уроків у вверену їм класі, щоб викладання одного предмета сприяло викладанню інших та приймали необхідні рішення щодо підвищення успішності своїх вихованців.

Крім того обов'язковою була посада лікаря. Лікар слідкував не лише за станом здоров'я вихованців та вступників, а й зобов'язаний був контролювати навчальні приміщення. Також, він стежив за здоров'ям всіх осіб, працюючих в реальному училищі.

Під час проведення дослідів вчителям фізики й хімії допомагав лаборант. На дану посаду могла претендувати особа, що закінчила реальне училище.

Всіма канцелярськими питаннями при реальному училищі займався письмовод.

Усі питання щодо управління внутрішнім життям реального училища вирішувала педагогічна рада, до складу якої входив директор, попечителі, інспектори та вчителі. У засіданнях педагогічних рад брав участь і лікар.

Предметом загального розгляду на засіданнях педагогічних рад, що відбувалися кожного місяця, а за потреби і частіше, служили питання повсякденного шкільного життя. А саме: обговорення результатів вступних іспитів; оцінка успішності та поведінки учнів протягом четверті та по закінченню навчального року; допуск учнів і бажаючих сторонніх осіб до здачі випускних екзаменів; обговорення результатів перевідних і випускних іспитів; звільнення учнів від сплати за навчання й призначення їм стипендій; розподіл уроків та класного керівництва між наявним складом учителів; складання списків книг та вирішення питань щодо поповнення ними бібліотек та кабінетів; перегляд та затвердження предметних програм з курсів; обговорення доповідей предметних комісій стосовно розподілу навчального матеріалу; організація практичних занять; ознайомлення з розпорядженнями Міністерства народної освіти та керівництва навчальних округів.

Діяльність керівництва та персоналу вчителів і вихователів була направлена на безпосереднє виконання обов’язків з навчально-виховної роботи у класах. Учителі повинні були не лише слідкувати за успіхами і поведінкою учнів, але й з’ясовувати причини їх неуспішності і намагатись усунути їх.

Варто зазначити, що роль адміністрації реальних училищ не обмежувалася лише вирішенням суто внутрішніх шкільних питань. Так, в обов’язки вчителів входив нагляд за поведінкою учнів і за межами стін навчального закладу, зокрема за місцем їх проживання на квартирах. Такий контроль в значній мірі також сприяв відповідальнішому ставленню підлітків до навчання [7; 18, с. 28-29; 32].

Прагнучи мати більший вплив на учнів вчителі та вихователі підтримували тісні зв’язки з батьками та опікунами вихованців. Для цього при

реальних училищах створювалися батьківські комітети. На засіданнях таких комітетів вирішувалися питання щодо знаходження коштів на оплату за навчання для найбідніших учнів, влаштування благодійних вечорів та розподіл коштів виручених на таких вечорах, відкриття церкви при навчальному закладі, організація корисних розваг для учнів та ін. Члени батьківського комітету відвідували засідання педагогічних рад при обговорювалися питання успішності та поведінки вихованців. Представники комітету мали право відвідувати уроки. У випадках, коли при навчальних закладах такі комітети не функціонували, то директор або вчителі зверталися до батьків при виникненні суперечливих питань [18; 19].

Навчання в реальних училищах проводилося протягом року. Виключення становили неділі та святкові дні, також зимові (два тижні) й літні (шість тижнів) канікули.

Навчальний курс у реальних училищах поділявся на загальні та спеціальні предмети. Дисциплінами загального циклу були: 1) Закон Божий; 2) російська мова з церковно-слов'янською, словесність і логіка; 3) математика (арифметика, геометрія, алгебра, тригонометрія); 4) фізика; 5) історія загальна і російська; 6) географія загальна і російська;7) креслення, малювання та чистописання [25]. Спеціальні предмети визначалися в залежності від спеціалізації реального училища.

Об'єм викладання навчальних предметів та розподіл по класах визначався планом, який надходив з Міністерства народної освіти. Кожний навчальний план супроводжувався пояснювальною запискою, де зазначалось як потрібно викладати предмет і як узгодити читання дисциплін між собою.

Уроки тривали годину. Виключення становили креслення й малювання (півтори години), якщо на це була згода попечителя навчального округу.

Згідно § 22 Статуту реальних училищ у заклади приймались діти всіх соціальних станів та віросповідань. Однак у приватних закладах, які існували за рахунок приватних осіб або організацій, за бажанням їх засновників та з згоди міністра народної освіти, дозволялося певне обмеження.

Реальні училища характеризувалися неоднорідністю стосовно соціального становища своїх учнів. Тут навчалися діти потомственних дворян, «особистих» дворян та чиновників, духовенства, «поважних» громадян і купців, міщан і «цеховиків», козаків, селян, іноземців (відповідно до термінів досліджуваного періоду – *Г.Б.*) (див. Таблиця 1).

Таблиця 1

Становий склад учнів реальних училищ Київського навчального округу у період з 1908 р. по 1916 р.

(цифри подаються на 1 січня кожного року)

[9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17].

	потомственні дворяни	«особисті» дворяни та чиновники	духовенство	«поважні» громадяни та купці	міщани та «цеховики»	козаки	селяни	іноземці	інші
1908	13.1%	20%	2.7%	10.6%	29.8%	6.0%	15.5%	2.1%	0.2%
1909	13.2%	19.4%	2.8%	10.2%	28.6%	6.6%	16.5%	2.2%	0.5%
1910	12.71%	18.42%	3.10%	9.96%	28.89%	7.17%	17.11%	1.95%	0.69%
1911	12.1%	18.49%	8.0%	9.73%	28.59%	7.86%	18.26%	1.67%	0.23%
1912	11.0%	17.49%	3.0%	10.21%	28.8%	8.51%	18.95%	1.49%	0.4%
1913	10.64%	18.53%	3.24%	8.38%	28.35%	9.39%	19.74%	1.29%	0.44%
1914	10.3%	19.13%	3.53%	7.72%	28.2%	9.32%	20.09%	1.01%	0.7%
1915	11.9%	16.48%	3.6%	8.46%	29.05%	9.54%	20.18%	0.29%	0.5%
1916	10.86%	16.19%	3.36%	7.48%	30.07%	5.99%	22.04%	0.26%	0.75%

За віросповіданням вихованці реальних училищ також характеризувалися неоднорідністю (див. Таблиця 2).

Таблиця 2

Розподіл по віросповіданню учнів реальних училищ Київського навчального округу у період з 1908 р. по 1916 р.

(цифри подаються на 1 січня кожного року)

[9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17].

	православні	римо-католики:	лютерани	іудеї	магометани	представники інших нехристиянських віросповідань
1908	70.3%	13.0%	4.6% (	11.8%	0.1%	0.2%
1909	72.1%	11.7%	4.6%	11.3%	0.1%	0.2%
1910	72.29%	11.25%	4.91%	11.28%	0.11%	0.14%
1911	73.38%	10.68%	4.49%	11.02%	0.09%	0.09%

1912	74.03%	10.16%	5.20%	10.44%	0.07%	0.10%
1913	57.41%	10.15%	4.40%	9.69%	0.05%	0.09%
1914	76.35%	10.01%	4.09%	9.32%	0.08%	0.10%
1915	74.44%	10.59%	3.74%	10.99%	0.07%	0.12%
1916	74.22%	10.43%	3.34%	10.44%	0.04 %	0.13%

За даними звітів, кількість учнів у реальних училищах зростала. Так, у період з 1901 р. по 1911 р. в училищах Київського навчального округу кількість вихованців з 2.989 осіб збільшилась до 4.365. Цьому сприяло відкриття нових реальних училищ, кількість яких за згаданий період у Київському окрузі зросла з 8 до 14 закладів. Крім того, позитивним у збільшенні кількості закладів було зменшення кількості учнів у класі (з 40 осіб у 1901 р. до 33 – у 1911 р.), що ефективно відображалось на навчанні [21]. Аналізуючи успішність, можна помітити, загалом, зміни у кращу сторону(див. Таблиця 3).

Таблиця 3

Успішність учнів реальних училищ Київського навчального округу у період з 1901 р. по 1911 р. [21].

рік	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911
успішність	70.5%	75.3%	76.8%	76.9%	77.6%	77.8%	75.2%	74.1%	76.7%	78.7%	79%

За Статутом учні реальних училищ носили встановлений формений одяг. Він був такого вигляду: напівкафтан із темно-зеленого сукна з жовтими чи позолоченими металевими ґудзиками та скошеним комірцем; брюки (шаровари) темно-сірого кольору; темно-зелений жилет з чорними ґудзиками; чорна краватка; двохбортове пальто з темно-зеленого сукна з такими ж ґудзиками як напівкафтан та петлицями; кашкет одного кольору з пальто. На околиші головного убору знаходився позолочений знак, що складався із двох лаврових листків, між якими розташовувалися прописні букви (назва міста та училища з номером). Також дозволялося носити башлик та шинель [25; 30].

За навчання в реальному училищі бралася плата. Розмір її встановлювала педагогічна рада та затверджував міністр народної освіти. Плата вносилась на півроку наперед. Хто поступав до реального училища серед року, зобов’язаний був внести кошти за даний період. Якщо траплялися випадки переходу з одного

закладу в інший, де ціна за навчання була вищою, то учневі потрібно було заплатити лише різницю та представити квитанцію про попередню сплату. Коли особа своєчасно не здійснювала оплату, її відраховували із реального училища. Однак, можна було поновитися, здійснивши оплату. Якщо, все ж таки, учень за якихось умов залишав навчання, заплачені кошти не поверталися. Від сплати звільнялись діти, чиї батьки не спроможні були її здійснити. При цьому була умова: успішність та поведінка повинні були бути задовільними.

Протягом існування училищ сума оплати за навчання змінювалась. Згідно звітів попечителів округів у казенних реальних училищах оплата коливалася від 40 до 120 карбованців. Так, 25 серпня 1873 р., згідно пропозиції за № 9035 на ім'я попечителя Одеського округу, міністр народної освіти граф Д. О.Толстой дозволив брати плату в сумі 40 карбованців за рік з кожного учня. З 1880 р. навчання коштувало 50 карбованців у молодших класах та 60 – у старших. З серпня 1890 р. плата становила 60 карбованців у рік, за виключенням підготовчого класу, в якому навчання коштувало 50 карбованців. А з серпня 1895 р. було встановлено суму 70 карбованців (виняток був у підготовчому класі, де плата була 60 карбованців). При цьому по 10 карбованців здійснювалися відрахування в особливий будівельний фонд [5].

У приватних реальних училищах оплата за навчання була значно вищою, досягаючи інколи 250 карбованців. Аналізуючи статистичні дані, можна помітити, що у приватних закладах Київського округа, оплата була нижчою («… у Київському училищі св. Катерини плата за навчання бралася в розмірі від 80 до 150 карбованців, у Київському 2-му реальному училищі від 100 до 200 карбованців в рік») [18], ніж в Одеському окрузі (в Одеському реальному училищі оплата була від 105 до 250 карбованців) [19]. При реальних училищах, у більшості випадках організовувалися Благодійні товариства, які сприяли частині учнів отримати матеріальну допомогу, що полягала у звільненні (частковому або повному) від сплати за навчання або наданні стипендій учням, які мали найвищу успішність [18; 19].

Отже, політичні та економічні зміни в Російській імперії, до складу якої входили українські землі, потребували спеціалістів, які б мали нові знання згідно вимог часу. Розвиток торгівлі, промисловості, гірничої справи, різних ремесел вимагав умінь та навичок, які не могла забезпечити традиційна класична освіта.

Особливість діяльності реальних училищ полягала в наданні знань, пристосованих до практичних потреб життя. Дуже важливим було те, що вони запроваджувались як заклади, які надавали освіту, не зважаючи на соціальний стан та віросповідання вихованців.

Проведене дослідження не претендує на повне висвітлення досліджуваної проблеми. Потребують вивчення такі питання як розвиток державно-громадського управління реальними училищами, структура і зміст реальної освіти другої половини XIX – початку XX ст. та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабіна О. І. Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. І. Бабіна – Київ, 2000. – 19 с.
2. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : монографія / Л. Д. Березівська. – К. : Видавництво «Фенікс», 2008. – 405 с.
3. Бобров В. В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдні України у XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В. В. Бобров – Київ, 2000. – 20 с.
4. Вессель Н. Х. Руководство к преподаванию общеобразовательных предметов. – Т. I. Исторический очерк общеобразовательных училищ и Психологические основания общего образования. / Н. Х. Вессель. – СПб. : Типография В. С. Балашева, 1873. – 598 с.
5. Историческая записка об Одесском реальном училище. [сост. Л. Достойнов] – Одесса: «Центральная типография». 1896. – 126 с.

6. Коляда Н. М. Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис… кандидата пед. наук : 13.00.01 / Коляда Наталія Миколаївна. – Умань, 2004. – 241 с.

7. Матченко И. П. Отчет о состоянии Киевского Реального училища за 1894-95 и 1895-96 учебные годы. / Матченко И. П. – К. : Типография И. И.Чеколова, 1896. – 95 с.

8. Мусин-Пушкин А. А. Среднеобразовательная школа в России и ее значение / А. А. Мусин-Пушкин. – Петроград : Тип-я главного управления уделов, 1915. – 163 с.

9. Отчет Попечителя Киевского Учебного Округа за 1907–1908 г. – К. : Типография Т-тва И. Н. Кушнерев и К°. 1909. – 83 с.

10. Отчет Попечителя Киевского Учебного Округа за 1908–1909 г. – К. : Типография Т-тва И. Н. Кушнерев и К°. 1910. – 92 с.

11. Отчет Попечителя Киевского Учебного Округа за 1909–1910 г. – К. : Типография Т-тва И. Н. Кушнерев и К°. 1911. – 95 с.

12. Отчет Попечителя Киевского Учебного Округа за 1910–1911 г. – К. : Типография Т-тва И. Н. Кушнерев и К°. 1912. – 81 с.

13. Отчет Попечителя Киевского Учебного Округа за 1911–1912 г. – К. : Типография Т-тва И. Н. Кушнерев и К°. 1913. – 288 с.

14. Отчет Попечителя Киевского Учебного Округа за 1912–1913 г. – К. : Типография Т-тва И. Н. Кушнерев и К°. 1914. – 214 с.

15. Отчет Попечителя Киевского Учебного Округа за 1913–1914 г. – К. : Типография Т-тва И. Н. Кушнерев и К°. 1915. –158 с.

16. Отчет Попечителя Киевского Учебного Округа за 1914–1915 г. – К. : Типография Т-тва И. Н. Кушнерев и К°. 1916. – 576 с.

17. Отчет Попечителя Киевского Учебного Округа за 1915–1916 г. – К. : Типография Т-тва И. Н. Кушнерев и К°. 1917. – 428 с.

18. Отчет Попечителя Киевского Учебного Округа о состоянии учебных заведений округа за 1910 год. К. : Лито-типография Т-тва И. Н. Кушнерев и К°. 1911.

19. Отчет Попечителя Одесского Учебного Округа о состоянии средних и низших учебных заведений Одесского Учебного Округа за 1913 год. – Одесса : Типография о-ва «Русская Речь». 1914. – 44 с.

20. Побірченко Н. С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття) : монографія / Н. С. Побірченко. – К. : Наук. світ, 2002. – 331 с.

21. Состояние учебных заведений Киевского учебного округа с 1901 по 1911 год. – К. Типография Т-тва И. Н. Кушнерев и К°. 1913. – 54 с.

22. Сухомлинська О. В. Авторські педагогічні системи як складова оновлення національної школи. // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2007. – № 36. – С. 24–27.

23. Український педагогічний словник / за ред. С. І. Гончаренка. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.

24. Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 3. (1855–1864). – СПб. : Тип-я Министерства Академии Наук, 1865. – С. 1301–1326.

25. Устав реальных училищ ведомства Министерства Народного Просвещения // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1872. – июнь, Ч. 161. – С. 52–81.

26. Устав реальных училищ ведомства Министерства народного просвещения. //Сб. постановлений по Министерству Народного просвещения. – Т. 12 (1891-1893). – СПб., 1896 г. – С. 29–54.

27. Чуйко С.Р. Організація навчального процесу в ліцеях України (XIX – перша половина XX ст.): дис… кандидата пед. наук : 13.00.01 / Сергій Романович Чуйко. – Тернопіль, 1999. – 207 с.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 707 Управління Київського учбового округу. 1832–1919 рр.

28. Оп. 1

Спр. 910. Об учреждении при гимназиях и уездных училищах отделений реальных школ и об открытии при университетах публичных лекций технических наук, 1836 г., 148 арк.

29. Оп. 4

Спр. 306. Об открытии при гимназиях и уездных училищах отделений реальных школ. Из ведомости о нерешенных делах по дирекции училищ Волынской губернии, 1838 г., 79 арк.

30. Оп. 39.

Спр. 7. Циркуляр Министерства Народного просвещения от 4 августа 1873 г. О правилах зачисления учеников в реальные училища, 1873 г., 76 арк.

31. Оп. 151.

Спр. 23. Дело управления Киевским учебным округом. Об открытии в г. Золотоноша Полтавской губернии реального училища или классической гимназии, 1900 г., 17 арк.

32. Оп. 262.

Спр. 8. Об осмотре 22 апреля 1900 г. квартир учеников гимназий и реальных училищ, 1900 г., арк. 16.

33. Оп. 280.

Спр. 53. Дело управления Киевского учебного округа по совету при попечителе. По вопросу о разрешении Городищенскому Учебно-Просветительному Обществу открыть в г. Городище Киевской губернии реального училища, 1908 г., 10 арк.

Державний архів Черкаської області

Ф. 6 Черкаська повітова земська управа, м. Черкаси Черкаського повіту Київської губернії. 1890–1919 рр.

34. Оп. 1

Спр.8. Ч. 1. О разрешении Учебно-просветительному Обществу г. Городище и окрестностей израсходовать 4500 Ассигнованных в пособие на открытие реального училища в городе г.Городище – на постройку здания 4-х класного городского училища, 1912 г., 163 арк.

Ф. 8 Об’єднаний фонд. Черкаська міська дума і підпорядкована їй управа, м. Черкаси Черкаського повіту Київської губернії. 1801–1918 рр.

35. Оп. 1.

Спр. 510. О состоянии охвата средними учебными заведениями желающих поступить на обучении в гимназии, 1916 г., 8 арк.

REFERENCES

1. Babina O. I. Stanovlennia ta rozvytok himnaziinoi osvity v Ukraini : avtoref. dys. na zdobuttia nauk, stupenia kand. ped. nauk : spets. 13.00.01 «Zahalna pedahohika ta istoriia pedahohiky» / O. I. Babina – Kyiv, 2000. – 19 s.
2. Berezivska L. D. Reformuvannia shkilnoi osvity v Ukraini u XX stolitti : monohrafiia / L. D. Berezivska. – K. : Vydavnytstvo «Feniks», 2008. – 405 s.
3. Bobrov V. V. Stanovlennia ta rozvytok litseiv i himnazii Pivdni Ukrainy u KhIKh – na pochatku KhKh st. : avtoref. dys. na zdobuttia nauk, stupenia kand. ped. nauk : spets. 13.00.01 «Zahalna pedahohika ta istoriia pedahohiky» / V. V. Bobrov – Kyiv, 2000. – 20 s.
4. Vessel N. Kh. Rukovodstvo k prepodavanyiu obshcheobrazovatelnykh predmetov. – T. I. Ystorycheskyi ocherk obshcheobrazovatelnykh uchylyshch y Psykholohycheskye osnovanyia obshcheho obrazovanyia. / N. Kh. Vessel. – SPb. : Typohrafyia V. S. Balasheva, 1873. – 598 s.
5. Ystorycheskaia zapyska ob Odesskom realnom uchylyshche. [sost. L. Dostoinov] – Odessa: «Tsentralnaia typohrafyia». 1896. – 126 s.
6. Koliada N. M. Rozvytok nedilnykh shkil v Ukraini (druha polovyna XX – pochatok XX st.) : dys… kandydata ped. nauk : 13.00.01 / Koliada Nataliia Mykolaivna. – Uman, 2004. – 241 s.
7. Matchenko Y. P. Otchet o sostoianyy Kyevskoho Realnoho uchylyshcha za 1894-95 y 1895-96 uchebnye hody. / Matchenko Y. P. – K. : Typohrafyia Y. Y.Chekolova, 1896. – 95 c.
8. Musyn-Pushkyn A. A. Sredneobrazovatelnaia shkola v Rossyy y ee znachenye / A. A. Musyn-Pushkyn. – Petrohrad : Typ-ia hlavnoho upravlenyia udelov, 1915. – 163 c.

9. Otchet Popechytelia Kyevskoho Uchebnoho Okruha za 1907–1908 h. – K. : Typohrafyia T-tva Y. N. Kushnerev y Ko. 1909. – 83 s.

10. Otchet Popechytelia Kyevskoho Uchebnoho Okruha za 1908–1909 h. – K. : Typohrafyia T-tva Y. N. Kushnerev y Ko. 1910. – 92 s.

11. Otchet Popechytelia Kyevskoho Uchebnoho Okruha za 1909–1910 h. – K. : Typohrafyia T-tva Y. N. Kushnerev y Ko. 1911. – 95 s.

12. Otchet Popechytelia Kyevskoho Uchebnoho Okruha za 1910–1911 h. – K. : Typohrafyia T-tva Y. N. Kushnerev y Ko. 1912. – 81 s.

13. Otchet Popechytelia Kyevskoho Uchebnoho Okruha za 1911–1912 h. – K. : Typohrafyia T-tva Y. N. Kushnerev y Ko. 1913. – 288 s.

14. Otchet Popechytelia Kyevskoho Uchebnoho Okruha za 1912–1913 h. – K. : Typohrafyia T-tva Y. N. Kushnerev y Ko. 1914. – 214 s.

15. Otchet Popechytelia Kyevskoho Uchebnoho Okruha za 1913–1914 h. – K. : Typohrafyia T-tva Y. N. Kushnerev y Ko. 1915. –158 s.

16. Otchet Popechytelia Kyevskoho Uchebnoho Okruha za 1914–1915 h. – K. : Typohrafyia T-tva Y. N. Kushnerev y Ko. 1916. – 576 s.

17. Otchet Popechytelia Kyevskoho Uchebnoho Okruha za 1915–1916 h. – K. : Typohrafyia T-tva Y. N. Kushnerev y Ko. 1917. – 428 s.

18. Otchet Popechytelia Kyevskoho Uchebnoho Okruha o sostoianyy uchebnykh zavedenyi okruha za 1910 hod. K. : Lyto-typohrafyia T-tva Y. N. Kushnerev y Ko. 1911.

19. Otchet Popechytelia Odesskoho Uchebnoho Okruha o sostoianyy srednykh y nyzshykh uchebnykh zavedenyi Odesskoho Uchebnoho Okruha za 1913 hod. – Odessa : Typohrafyia o-va «Russkaia Rech». 1914. – 44 s.

20. Pobirchenko N. S. Pytannia natsionalnoi osvity ta vykhovannia v diialnosti ukrainskykh Hromad (druha polovyna XX – pochatok XX stolittia) : monohrafiia / N. S. Pobirchenko. – K. : Nauk. svit, 2002. – 331 s.

21. Sostoianye uchebnykh zavedenyi Kyevskoho uchebnoho okruha s 1901 po 1911 hod. – K. Typohrafyia T-tva Y. N. Kushnerev y Ko. 1913. – 54 s.

22. Sukhomlynska O. V. Avtorski pedahohichni systemy yak skladova onovlennia natsionalnoi shkoly. // Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. – 2007. – № 36. – S. 24–27.

23. Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk / za red. S. I. Honcharenka. – K. : Lybid, 1997. – 376 s.

24. Ustav hymnazyi y prohymnazyi vedomstva Mynysterstva narodnoho prosveshchenyia // Sbornyk postanovlenyi po Mynysterstvu narodnoho prosveshchenyia. T. 3. (1855–1864). – SPb. : Typ-ia Mynysterstva Akademyy Nauk, 1865. – S. 1301–1326.

25. Ustav realnykh uchylyshch vedomstva Mynysterstva Narodnoho Prosveshchenyia // Zhurnal Mynysterstva Narodnoho Prosveshchenyia. – 1872. – yiun, Ch. 161. – S. 52–81.

26. Ustav realnykh uchylyshch vedomstva Mynysterstva narodnoho prosveshchenyia. //Sb. postanovlenyi po Mynysterstvu Narodnoho prosveshchenyia. – T. 12 (1891-1893). – SPb., 1896 h. – S. 29–54.

27. Chuiko S.R. Orhanizatsiia navchalnoho protsesu v litseiakh Ukrainy (XX – persha polovyna XX st.): dys… kandydata ped. nauk : 13.00.01 / Serhii Romanovych Chuiko. – Ternopil, 1999. – 207 s.

ARKhIVNI DZhERELA

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv

F. 707 Upravlinnia Kyivskoho uchbovoho okruhu. 1832–1919 rr.

28. Op. 1

Spr. 910. Ob uchrezhdenyy pry hymnazyiakh y uezdnykh uchylyshchakh otdelenyi realnykh shkol y ob otkrytyy pry unyversytetakh publychnykh lektsyi tekhnycheskykh nauk, 1836 h., 148 ark.

29. Op. 4

Spr. 306. Ob otkrytyy pry hymnazyiakh y uezdnykh uchylyshchakh otdelenyi realnykh shkol. Yz vedomosty o nereshennykh delakh po dyrektsyy uchylyshch Volynskoi hubernyy, 1838 h., 79 ark

30. Op. 39.

Spr. 7. Tsyrkuliar Mynysterstva Narodnoho prosveshchenyia ot 4 avhusta 1873 h. O pravylakh zachyslenyia uchenykov v realnye uchylyshcha, 1873 h., 76 ark.

31. Op. 151.

Spr. 23. Delo upravlenyia Kyevskym uchebnym okruhom. Ob otkrytyy v h. Zolotonosha Poltavskoi hubernyy realnoho uchylyshcha yly klassycheskoi hymnazyy, 1900 h., 17 ark.

32. Op. 262.

Spr. 8. Ob osmotre 22 aprelia 1900 h. kvartyr uchenykov hymnazyi y realnykh uchylyshch, 1900 h., ark. 16.Spr. 306. Ob otkrytyy pry hymnazyiakh y uezdnykh uchylyshchakh otdelenyi realnykh shkol. Yz vedomosty o nereshennykh delakh po dyrektsyy uchylyshch Volynskoi hubernyy, 1838 h., 79 ark

33. Op. 280.

Spr. 53. Delo upravlenyia Kyevskoho uchebnoho okruha po sovetu pry popechytele. Po voprosu o razreshenyy Horodyshchenskomu Uchebno-Prosvetytelnomu Obshchestvu otkryt v h. Horodyshche Kyevskoi hubernyy realnoho uchylyshcha, 1908 h., 10 ark.

Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti

F. 6 Cherkaska povitova zemska uprava, m. Cherkasy Cherkaskoho povitu Kyivskoi hubernii. 1890–1919 rr.

34. Op. 1

Spr.8. Ch. 1. O razreshenyy Uchebno-prosvetytelnomu Obshchestvu h. Horodyshche y okrestnostei yzraskhodovat 4500 Assyhnovannykh v posobye na otkrytye realnoho uchylyshcha v horode h.Horodyshche – na postroiku zdanyia 4-kh klasnoho horodskoho uchylyshcha, 1912 h., 163 ark.

F. 8 Ob’iednanyi fond. Cherkaska miska duma i pidporiadkovana yii uprava, m. Cherkasy Cherkaskoho povitu Kyivskoi hubernii. 1801–1918 rr.

35. Op. 1.

Spr. 510. O sostoianyy okhvata srednymy uchebnymy zavedenyiamy zhelaiushchykh postupyt na obuchenyy v hymnazyy, 1916 h., 8 ark.